

Nye særreaksjoner mindre brukt

Betydelig færre har blitt ilagt en særreaksjon sammenlignet med de som i sin tid ble ilagt sikring. En stor del av nedgangen kan forklares i en større konsentrasjon om de alvorligste lovbruddene. De som ilegges særreaksjon er gjennomgående eldre enn de som får en annen reaksjon, når man sammenligner like typer lovbrudd.

Lotte Rustad Thorsen

Den 1. januar 2002 trådte nye strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner i kraft. De nye særreaksjonene erstattet den tidligere sikringsordningen – og innbefatter forvaring, som regnes som straff, og tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg, som ikke regnes som straff¹. Forvaring sones i fengsel og er kriminalomsorgens ansvar, mens gjennomføringen av reaksjonene tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg er det regionale helsevesenet i domfeltes bostedsregion sitt ansvar. I denne artikkelen ser vi spesielt på de som er blitt idømt en særreaksjon i perioden fra denne straffebestemmelsen trådte i kraft og frem til og med 2005.

Tilregnelighet gir forvaring

Det er flere vilkår som må være oppfylt for at en handling skal kunne være straffbar, og at en person kan straffes. Ett av disse straffbarhetsvilkårene er at personen må være tilregnelig på handlingstidspunktet.² «Den som på handlingstiden var psykotisk eller bevisstløs straffes ikke. Det samme gjelder den som på handlingstiden var psykisk utviklingshemmet i høy grad» (Strl. § 44).³ Likevel er det åpnet i loven for at en skal kunne ilegges særreaksjon til utilregnelige, hvis det anses som nødvendig for å verne samfunnet.

Hvis en person er tilregnelig, kan man ilegge forvaring når retten mener at en tidsbestemt straff ikke anses som tilstrekkelig til å verne samfunnet. For å bli ilagt en særreaksjon kreves det også at personen har begått eller forsøkt å begå alvorlig kriminalitet. Med alvorlig kriminalitet menes en alvorlig voldsforbrytelse, seksualforbrytelse, frihetsberøvelse, ildspåsettelse eller annen alvorlig forbrytelse som krenker andres liv, helse eller frihet. Videre kreves det at det er en overhengende fare for at personen vil kunne begå lignende kriminalitet i fremtiden, det skal være gjentakelsesfare.⁴

Utilregnelige får tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg

De utilregnelige kan ikke lenger bli satt i fengsel, slik de kunne under den gamle sikringsordningen, men skal bli tatt hånd om av helsevesenet. Det skilles mellom de som er straffrie fordi de anses som psykotiske eller bevisstløse, og de som er psykisk utviklingshemmede på handlingstiden – som blir henholdsvis idømt tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg. Med andre ord kan forvaring kun ilegges tilregnelige lovbrøyttere, mens de to andre særreaksjonene kun kan ilegges utilregnelige lovbrøyttere (se figur 1).

Flest forvaringsdommer

I perioden 2002–2005 ble det gitt 88 000 straffereaksjoner i norske domstoler, og av disse var 147 særreaksjonsdommer, det vil si 0,2 prosent. Tabell 1

Lotte Rustad Thorsen er kriminolog og første-konsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk (lotte.thorsen@ssb.no).

Datagrunnlaget

Materialet som denne artikkelen bygger på er hentet fra statistikk over straffereaksjoner i perioden 1990–2005.

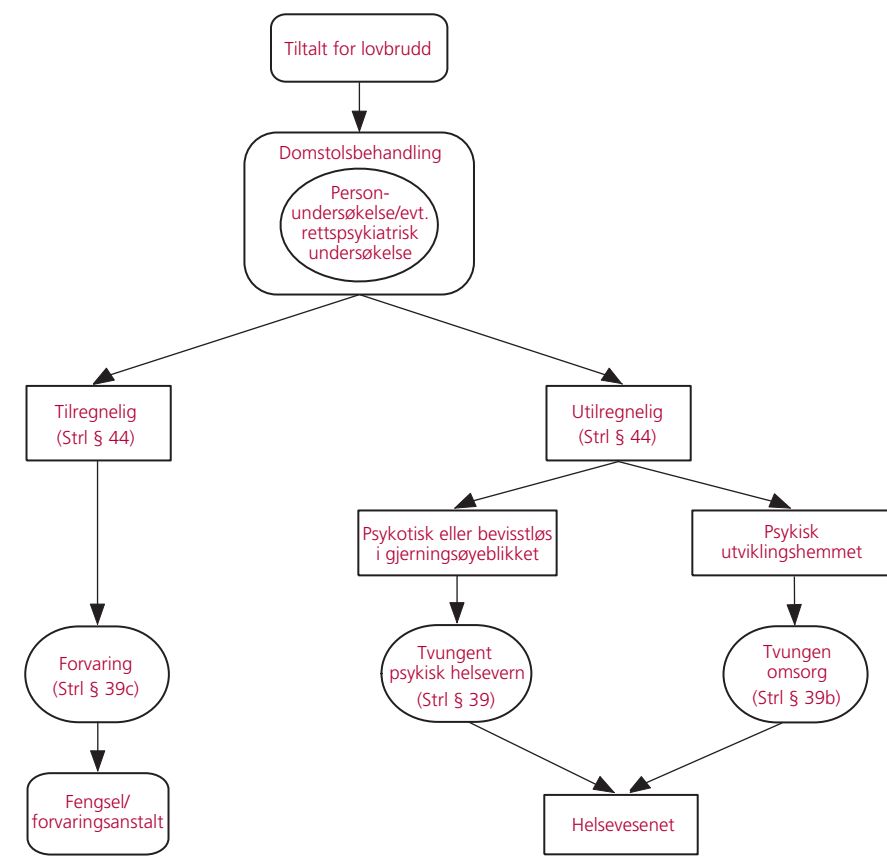
Etter innføringen av de nye særreaksjonsformene var det en mangelfull registrering i Det sentrale politi- og straffeopplysningsregisteret (SSP). Det medførte at det ikke var mulig å identifisere verken nye eller konverterte særreaksjonsdommer. I løpet av 2005 kartla SSB, i samarbeid med Kripos, disse dommene. Fra og med 1997 er enheten i statistikken over straffereaksjoner året saken er registrert i SSP, mens enheten forut for 1997 var året straffereaksjonen var rettskraftig. Konsekvensen av dette er at antallet saker etter 1997 som er med i denne analysen, ikke er helt identisk med antallet saker som har vært oppe i domstolen de aktuelle årene (jmfør Om statistikken, punkt 5.1.).

Datagrunnlaget sammenlignet med andre lignende arbeider

Det er til nå utgitt to sentrale arbeider om omfanget av særreaksjonsordningen, men begge disse omfatter forvaringsordningen alene og ikke særreaksjonene tvungen omsorg og tvungent psykisk helsevern (Johnsen 2003, Johnsen og Langset Storvik 2006). Denne artikkelen og de to nevnte arbeidene har også ulike datakilder. Straffereaksjonsstatistikken henter sine data fra SSP, mens de to arbeidene på forvaringsordningen har hentet data og informasjon fra Kompis (kriminalomsorgens datasystemer) og utskrifter av dommene til de enkelte dømte. I praksis betyr denne forskjellen at det vil være noen forskjeller i antall forvaringsdommer, hvis en sammenligner det denne artikkelen presenterer og de nevnte to andre arbeidene.

viser hvor mange som er blitt ilagt en særreaksjon i perioden fra innføringen av ordningen og frem til 2005. Det er her skilt mellom de ulike formene for særreaksjoner som er beskrevet i lovverket. Det er til sammen registrert 78 forvaringsdommer, 58 dommer som medførte tvungent psykisk helsevern og 11 dommer som resulterte i tvungen omsorg.

Da de nye strafferettslige utilregnelighetsreglene og særreaksjonene trådte i kraft, ble den gamle sikringsordningen avviklet. De som hadde blitt idømt sikring før innføringen, kunne dermed selv begjære saken tatt opp på ny, eller påtalemyndigheten kunne fremme saken på nytt for domstol, avhengig av om sikringen var iverksatt eller ikke⁵. I tabell 1 er det også oversikt over de som tidligere har fått en sikringsdom konvertert til ny særreaksjon. 40 av de 147 særreaksjonene i perioden er konverteringssaker, der den domfelte er blitt idømt sikring forut for 1. januar 2002. Blant de tidligere sikringsdømte er det 23 som er blitt ansett som tilregnelige og idømt forvaring. I dommer der den domfelte er vurdert som utilregnelig, har elleve fått sikringsdommen konvertert til tvungent psykisk helsevern og seks er blitt idømt tvungen omsorg.

Figur 1. Vilkår for ileggelse av særreaksjon**Særreaksjon det samme som sikring?**

Et spørsmål når en endrer straffemetoder, er om det i tillegg kommer en endring i bruk. Fører nye regler til andre bruksområder? De nye

særreaksjonene erstatter den tidligere sikringsordningen. Sikring kunne anvendes både overfor tilregnelige og utilregnelige lovbrutere. For tilregnelige kom sikring *i tillegg til straff*, mens det for utilregnelige kom *i stedet for straff*. Sikringsordningen var omstridt mye på grunn av blandingen av tidsbestemt fengselsdom og tidsubestemt sikringsdom. Det var også flere som pekte på dilemmaet med å forutsi fremtidig farlighet. De nye straffebestemmelsene møtte en del av denne kritikken ved at den skiller mellom reaksjonen man idømmer tilregnelige og utilregnelige lovbrutere. I henhold til den nye straffebestemmelsen blir de som er ansett som tilregnelige gitt en forvaringsdom, og de utilregnelige blir enten idømt tvungen omsorg eller tvungent psykisk helsevern. Systemet der en både ble dømt til tidsbestemt og tidsubestemt straff, ubetinget fengsel og sikring, det såkalt dobbeltsporede system, er dermed avvirket. Farlighetsvurderingene, som også har vært under sterk kritikk, har likevel fremdeles en fremtredende plass i de nye bestemmelsene⁶.

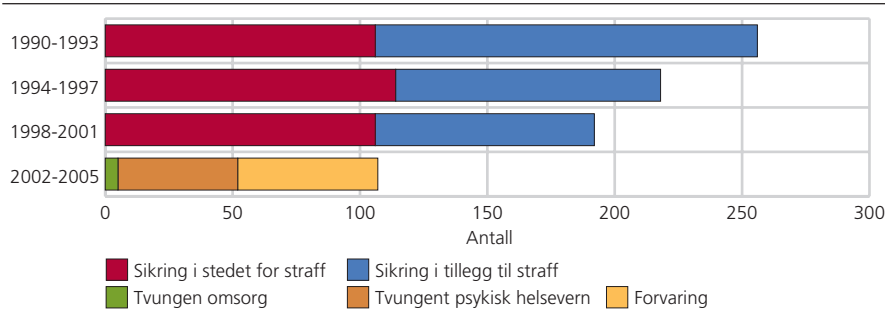
Er det endret bruk av særreaksjoner sammenlignet med den gamle sikringsordningen? For å undersøke dette kan man sammenligne tidligere rene sikringsdommer med dagens ordning med tvungen omsorg og tvungent psykisk helsevern. Og man kan sammenligne de som fikk sikring i tillegg til straff, med de som nå får en forvaringsdom⁷.

Færre får særreaksjon

Det er i løpet av de siste 16 årene skjedd en klar nedgang i bruk av sikring og videre til bruk av særreaksjon (figur 2). Ser vi på fireårsperioder fra 1990 til 2005, ser en at bruken av sikring på begynnelsen av 1990-tallet var 25 prosent høyere enn den var på slutten av tiåret. Videre er den totale anvendelsen av særreaksjoner nesten halvparten (44 prosent) av det samlede antallet sikringsdommer i perioden 1998–2001, og hele 58 prosent lavere enn på begynnelsen av 1990-tallet. Statistikken viser også at det i perioden sett under ett har vært en noe ulik fordeling mellom de ulike tilregnelighetsvurderingene. Mens antallet personer som har fått sikring i stedet for straff er på samme nivå gjennom hele perioden, har de som har fått sikring i tillegg til straff gradvis blitt færre.

Hva nedgangen i antall sikringssaker i siste halvdel av 1990-tallet skyldes er det vanskelig å si noe sikkert om. Det kan tenkes at vedtaket om å innføre de nye strafferettslige særreaksjonene, som delvis ble gjort i 1997⁸, har medvirket til en avventende bruk av sikring i påvente av lovendringen.

Figur 2. Straffereaksjoner, etter type reaksjon. 1990-2005. Absolutte tall

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

Oftest alvorlige forbrytelser blant tilregnelige lovbrutere

Sammenligner man hovedlovbruddet til de tilregnelige, altså de som tidligere fikk sikring i tillegg til straff, med de som nå får forvaringsdom, er begrunnelsen for straffen endret noe (figur 3). Tidligere var det betydelig flere som fikk sikringsdom for mindre alvorlige lovbrudd enn hva det er blant de som er blitt idømt forvaring. Hver femte fikk dom på grunnlag av andre typer lovbrudd enn volds- og seksuallovbrudd i årene 1990–2001,

mot tilsvarende 7 prosent etter lovendringen. En større andel av voldslovbruddene er også mindre alvorlige forbrytelser i begynnelsen av perioden, sammenlignet med det som er begrunnelsen for både sikrings- og forvaringsdommer mot slutten av perioden. Hovedtyngden ligger likevel, både før og etter lovendringen, på grove volds- og seksualforbrytelser. Det kan dermed se ut til at det gradvis har skjedd en innstramning av bruken, både av sikring mot slutten av 1990-tallet og av forvaring, til i hovedsak å bli brukt mot alvorligere lovbrudd.

Liten endring i lovbrudd for utilregnelige

Begrunnelsen for reaksjonen er mer differensiert blant de som er funnet utilregnelige, sammenlignet med de tilregnelige. I perioden 1990–2005 sett under ett, er det likevel små endringer i hvilke typer forbrytelser som var grunnlag for ilegging av sikring i stedet for straff og hva som er begrunnelsen for tvungen omsorg og tvungent psykisk helsevern etter 2002 (figur 4). Gjennom hele perioden har voldslovbrudd vært det dominerende lovbruddet blant de som er funnet utilregnelige. Mellom 68 og 59 prosent er dømt for voldslovbrudd i perioden.

Et annet gjennomgående trekk ved disse typene reaksjoner, sammenlignet med de som er funnet tilregnelige, er at det gjennom hele perioden er en større andel som er blitt dømt på grunnlag av andre typer lovbrudd enn seksual- og voldsforbrytelser. Andelen vinningslovbrudd er i hele perioden på mellom 10 og 14 prosent av dommene. I perioden før nye særreaksjoner trådte i kraft dominerer tyverier denne lovbruddsgruppen, mens det etter innføringen av særreaksjoner er størst andel ran blant de som har vinning som hovedlovbrudd. Også skadeverk er fremtredende som grunnlag for ileggelse av disse typene reaksjoner, og andelen er gjennomgående lik som for vinning med mellom 11 og 15 prosent. Færrest dømmes på grunnlag av seksuallovbrudd – drøyt en av ti sikringsdømte og kun fire prosent etter innføringen av særreaksjoner har dette som sitt hovedlovbrudd.

Volds- og seksualforbrytelser dominerer ...

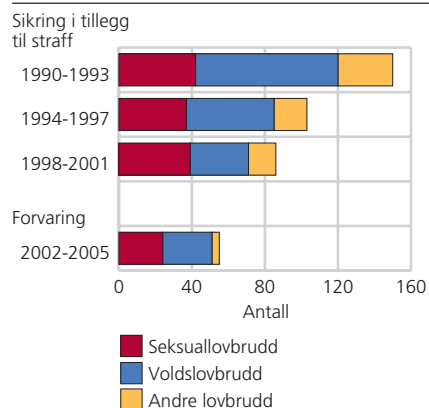
For å få et mer nyansert bilde av bruken av de nye særreaksjonene, skal vi se mer detaljert på hvordan denne ordningen er brukt til nå. Tabell 1 er en oversikt over hvordan særreaksjonene fordeler seg etter både type hovedlovbrudd og type reaksjon. I de første fire årene bestemmelsene om særreaksjoner har vært i kraft, er det i hovedsak volds- og seksualforbrytelser, i tråd med lovteksten som er beskrevet innledningsvis, som ligger til grunn for dommene.

Drøyt en firedel av de som fikk en særreaksjon i undersøkelsesperioden, var konverterte dommer. Dette er personer som på tidspunktet da den nye strafferettslige ordningen trådte i kraft hadde dom på gammel sikringsordning. De konverterte dommene er også i all hovedsak gitt til personer som er dømt for grove voldsforbrytelser (53 prosent), spesielt drap (30 prosent av alle konverterte saker) og seksualforbrytelser (33 prosent). Dermed skiller ikke de konverterte sakene seg betydelig fra de sakene som er idømt etter at ordningen trådte i kraft, når det gjelder begrunnelsen for å anvende særreaksjon.

... men ulikt for tilregnelige og utilregnelige

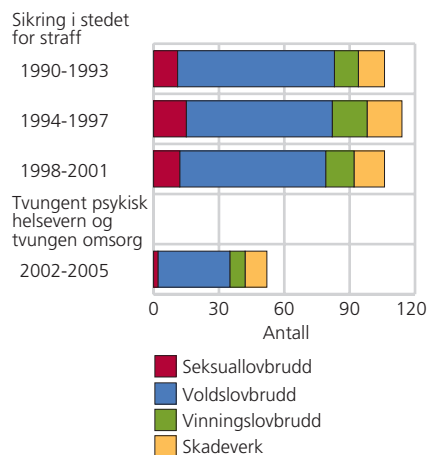
Det er noen klare forskjeller når man ser på de som er funnet tilregnelige og utilregnelige hver for seg. Blant de forvaringsdømte er fire av ti straffet

Figur 3. Sikring i tillegg til straff og forvaringsdommer, etter type hovedlovbrudd. 1990–2005. Absolutte tall

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

Figur 4. Sikring i stedet for straff og tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg, etter type hovedlovbrudd. 1990–2005. Absolutte tall

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

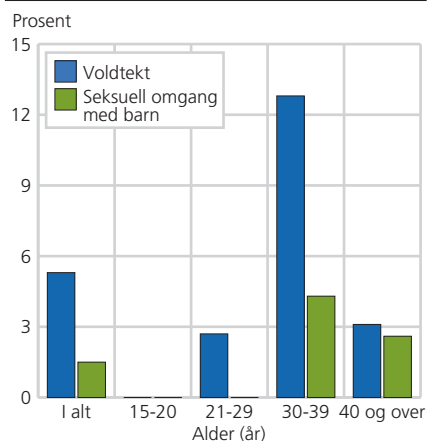
Tabell 1. Særreaksjoner, etter type hovedlovbrudd og type reaksjon. 2002-2005. Absolutte tall

	I alt				Nye dommer				Konverterte dommer			
	I alt	For- varing	Tvungent psykisk helsevern	Tvungen omsorg	I alt	For- varing	Tvungent psykisk helsevern	Tvungen omsorg	I alt	For- varing	Tvungent psykisk helsevern	Tvungen omsorg
I alt	147	78	58	11	107	55	47	5	40	23	11	6
Seksuallovbrudd	39	33	2	4	26	24	1	1	13	9	1	3
Voldtekt	20	18	2	0	14	13	1	0	6	5	1	0
Seksuell omgang med barn	17	13	0	4	11	10	0	1	6	3	0	3
Annet	2	2	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0
Voldslovbrudd	82	37	39	6	60	27	30	3	22	10	9	3
Drap	38	22	16	0	26	13	13	0	12	9	3	0
Drapsforsøk	11	5	5	1	9	4	4	1	2	1	1	0
Annet	33	10	18	5	25	10	13	2	8	0	5	3
Andre lovbrudd	26	8	17	1	21	4	16	1	5	4	1	0

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

for en seksualforbrytelse og nærmere halvparten er straffet for en voldsforbrytelse. Ser man på de som er dømt til tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg, er derimot knapt en tidel dømt for seksualforbrytelser, to tredeler dømt for voldsforbrytelser og en firedel for andre typer lovbrudd.

Figur 5. Straffereaksjoner for voldtekt og seksuell omgang med barn, etter alder. 2002-2005. Andel særreaksjoner

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

«Alle» seksualforbrytere er tilregnelige

Av alle som fikk særreaksjon for seksualforbrytelser, ble 84 prosent funnet tilregnelige. En tredel av alle som har fått en særreaksjon for seksualforbrytelser i perioden, har fått konverteringsdommer, og ser en bort fra disse, fikk hele 92 prosent av seksuallovbryterne en forvaringsdom (se tabell 1). Blant seksuallovbruddene er drøyt halvparten voldtektsforbrytelser. Sammenligner en med alle som ble dømt for voldtekt i årene 2002--2005, utgjør de som har blitt ilagt en særreaksjon i overkant av 5 prosent⁹. Til sammenligning utgjør de som har fått særreaksjon for seksuell omgang med barn (under 16 år), knapt 2 prosent av alle reaksjonene mot denne typen lovbrudd (figur 5).

Figur 5 viser at 13 prosent av alle 30-39 åringer som ble dømt for voldtekt i årene 2002-2005, ble ilagt en særreaksjon. Også blant voldtektsdømte i 20-åra og over 40 år er det en del som blir idømt særreaksjon, rundt 3 prosent.

Ingen under 21 år er idømt særreaksjon for seksuallovbrudd. Blant de som har fått en annen reaksjon, utgjør imidlertid de under 21 år 18 prosent av de voldtektsdømte, og 21 prosent av de som er dømt for seksuell omgang med barn. En meget stor del av de som har fått særreaksjon for en voldtektsforbrytelse er i trettiårene, 71 prosent. Sammenlignet utgjør 30-åringene som har blitt straffet på en annen måte, 30 prosent av de voldtektsdømte.

Hver fjerde dømt for drap ...

Over halvparten av alle som ble ilagt en særreaksjon i perioden, er dømt for vold. Det er til dels grove voldsforbrytelser som er bakgrunn for særreaksjonen, og 60 prosent av voldsforbrytelsene er drap eller drapsforsøk. Til sammen er hver tredje særreaksjon i perioden gitt for drap eller drapsforsøk. Til forskjell fra personene som er dømt for seksuallovbrudd, er like

mange funnet tilregnelige som utilregnelige blant de som er dømt for drap eller drapsforsøk (se tabell 1). I perioden 2002–2005 er det registrert 117 dommer for drap – der over en femdel (22 prosent) av disse endte som særreaksjon (figur 6). Drap er dermed den typen lovbrudd som har størst andel som ender i særreaksjon, i tillegg til å være den lovbruddstypen som hyppigst fører til en særreaksjon.

Mer enn hver tredje 30-åring som ble dømt for drap i årene 2002–2005, ble ilagt en særreaksjon. Blant de drapsdømte i tjuårene og de over 40 var den tilsvarende andelen om lag hver femte. Blant de som er drapsdømt og under 21 år, er 10 prosent ilagt en særreaksjon (se figur 6). Blant de drapsdømte som er ilagt særreaksjon, er det altså en klar overvekt av 30-åring og en relativt klar underrepresentasjon blant de yngste.

... men også særreaksjon for skadeverk og ran

18 prosent av særreaksjonene er gitt for andre typer lovbrudd enn volds- og seksualforbrytelser – med like andeler av skadeverk og ran (tre tilfeller av grovt tyveri). I disse sakene er hovedvekten (70 prosent) funnet utilregnelige. Blant de som er dømt til tvungen omsorg og tvungent psykisk helsevern, har drøyt en firedel (26 prosent) dette som bakgrunn for dommen. Sammenlignet med de som er dømt til forvaring, har en tidel (10 prosent) dette som sitt hovedlovbrudd (se tabell 1).

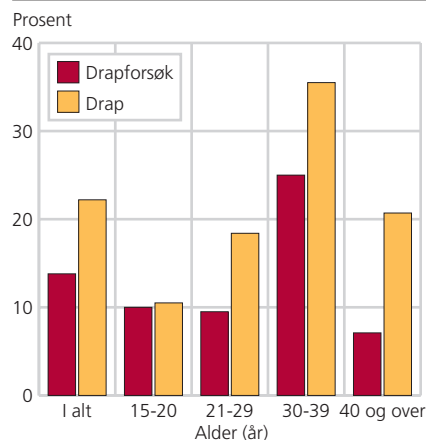
Grovt skadeverk kan omfatte fare for noens liv eller helbred, og de som er ilagt særreaksjon for skadeverk, kan ha hatt en omfattende lovbruddskarriere. Slik sett er anvendelsen av særreaksjon i samsvar med lovens tekst og intensjon. At hver fjerde utilregnelige har dette som sitt hovedlovbrudd er kanskje likevel mer enn forventet. Denne gruppen ser altså ut til å bli en vesentlig del av gruppen som rettssystemet overfører til helsevesenet gjennom særreaksjonsordningen.

Flest 30-åring og lik aldersfordeling mellom tilregnelige og utilregnelige

Den yngste som har fått en særreaksjon er 17 år og er blitt idømt tvungent psykisk helsevern, mens den eldste var 71 år og ble dømt til tvungen omsorg. Det er med andre ord stor spredning i alder blant de relativt få som er ilagt en særreaksjon, men likevel en konsentrasjon rundt få aldergrupper.

Tabell 2 gir en oversikt over alle som har blitt ilagt en særreaksjon, fordelt etter alder, type reaksjon og type dom. Alderssammensetningen blant de som er dømt til særreaksjon, er noe annerledes enn det som er vanlig når en ser på hele grupper av siktede eller straffede¹⁰. Drøyt 30 prosent av alle siktede i 2003 og knapt 33 prosent av de straffede i 2005 var unge voksne, det vil si i alderen 18 til 24 år. Blant de som er idømt en særreaksjon, er bildet noe annerledes. I denne gruppen

Figur 6. Straffereaksjoner for drap og drapsforsøk, etter alder. 2002–2005. Prosentandel særreaksjoner

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 2. Særreaksjoner, etter alder, type reaksjon og type dom. 2002-2005. Absolutte tall og prosent

	Type reaksjon				Type dom	
	I alt	Forvaring	Tvungent psykisk helsevern	Tvungen omsorg	Ny dom	Konvertert dom
I alt	147	78	58	11	107	40
15-20 år	14	7	5	2	8	6
21-29 år	29	13	13	3	20	9
30-39 år	68	38	27	3	51	17
40-49 år	24	13	10	1	17	7
50 - år	12	7	3	2	11	1
	Prosent					
I alt	100	100	100	100	100	100
15-20 år	9,5	9,0	8,6	18,2	7,5	15,0
21-29 år	19,7	16,7	22,4	27,3	18,7	22,5
30-39 år	46,3	48,7	46,6	27,3	47,7	42,5
40-49 år	16,3	16,7	17,2	9,1	15,9	17,5
50 - år	8,2	9	5,2	18,2	10,3	2,5

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

ser vi at nær halvparten er mellom 30 og 39 år, og kun 15 prosent av de som har fått en særreaksjon, er i den høyaktive aldersgruppen 18–24 år. Alderssammensetningen for de som har fått gammel sikringsdom konvertert, følger i stor grad samme mønster som hos de som har fått særreaksjon for nytt forhold. Også her er det flest i aldersgruppen 30–39 år, med 43 prosent av de straffede.

Aldersfordelingen er i stor grad lik mellom de som er idømt forvaring og tvungent psykisk helsevern, mens for de som er dømt til tvungen omsorg, viser materialet noe større andel for de yngste og de eldste. Det er likevel få som er blitt idømt denne reaksjonen, slik at denne fordelingen kan være tilfeldig. Det må nok flere år til før en kan se om dette er et fellestrekk ved de som dømmes til denne reaksjonen.

Noe som har sammenheng med høy alder er om de som straffes er gjengangere. Det er ikke et krav at lovbrøyteren skal ha begått en lignende forbrytelse tidligere. Det var opprinnelig det i lovforarbeidene, men dette ble tatt ut da lovforslaget skulle behandles politisk¹¹. Statistikken viser likevel at 83 prosent har vært registrert i strafferegisteret på et tidligere tidspunkt – noen færre blant de utilregnelige (77 prosent) enn for de tilregnelige (89 prosent). Dette sier likevel ikke noe om hvilke typer lovbrudd personen har vært straffet for tidligere, kun at den tidligere reaksjonen kvalifiserer til å bli registrert i Det sentrale politi- og straffeopplysningsregisteret.¹²

De som er blitt ilagt en særreaksjon er altså gjennomgående eldre enn alle straffede, uavhengig av reaksjon. Mye av forklaringen på dette er at lovbrøytere for alvorlige volds- og seksualforbrytelser gjennomgående er eldre enn de som straffes for andre typer lovbrudd. Likevel viser gjennomgangen av aldersfordelingen for utvalgte typer lovbrudd (voldtekt og drap), der de som har fått særreaksjon sammenstilles med de som har fått en annen type reaksjon, at de som er blitt ilagt en særreaksjon gjennomgående har en høyere andel eldre.

Få kvinner får særreaksjon

Det er generelt en stor overvekt av gutter og menn som havner i rettssystemet. 79 prosent av alle straffereaksjoner i 2005 ble ilagt menn, og ser en bort fra forseelsene, er 86 prosent av de mer alvorlige straffesanksjonene tildelt menn. Blant de som er blitt idømt en særreaksjon, er også mennene sterkt fremtredende, hvor ni av ti av de dømte er menn. De få kvinnene som er idømt en særreaksjon, er dømt på grunnlag av voldsforbrytelser, brannstiftelser, skadeverk og grove ran. Ingen kvinner er ilagt særreaksjon for seksualforbrytelser. Drøyt 60 prosent av kvinnene som er ilagt særreaksjon, er funnet utilregnelige.

Lange forvaringsdommer?

Særreaksjonene er tidsbestemte, men det skal settes en lengstetid, og det anbefales å settes en minstetid¹³ i forvaringsdommer. Loven sier at lengstetiden ikke bør overstige 15 år og ikke kan overstige 21 år. Forvaringsdommene kan forlenges med 5 år av gangen av domstolen uavhengig av den satte lengstetiden, slik at de forvaringsdømte i teorien kan sitte innesperret på livstid. I forarbeidene til loven var det opprinnelig satt at lengstetiden ikke kunne overstige 15 år, men da loven skulle behandles politisk, ble det flertall i Stortinget for å heve lengstetiden til 21 år¹⁴.

Det settes ikke noen tidsangivelse når man blir idømt tvungent psykisk helsevern eller tvungen omsorg. De som ilegges slike reaksjoner, kan begjære opphør av reaksjonen tidligst ett år etter at dommen er falt. Påtalemyndigheten skal senest tre år etter siste rettskraftige dom beslutte opphør av reaksjonen eller bringe saken inn for tingretten, som avgjør om reaksjonen skal opprettholdes. Reaksjonen kan kun opprettholdes hvis det anses å være en gjentakelsesfare. Siden det ikke fastsettes tidsspenn for de som dømmes til utilregnelighetsreaksjon, vil det følgende avsnittet kun omfatte lengden på forvaringsdommer.

I perioden fra 2002 til 2005 er det registrert 78 forvaringsdommer, hvorav 23 er konverterte dommer. 41 prosent av forvaringsdommene er på 6 år og mindre, og 32 prosent er satt til mellom 10 og 21 år. Blant de korteste dommene finner vi alle som har fått forvaring for grovt skadeverk og grovt ran. 17 av 20 dommer hvor lengstetiden er satt til over 10 år, er for drap, og 7 av disse har fått en dom som overstiger 15 år. Mer enn tre firedeler (77 prosent) av de som har fått forvaring for drap, har fått en dom som overstiger 10 år (alle 11 år og over).

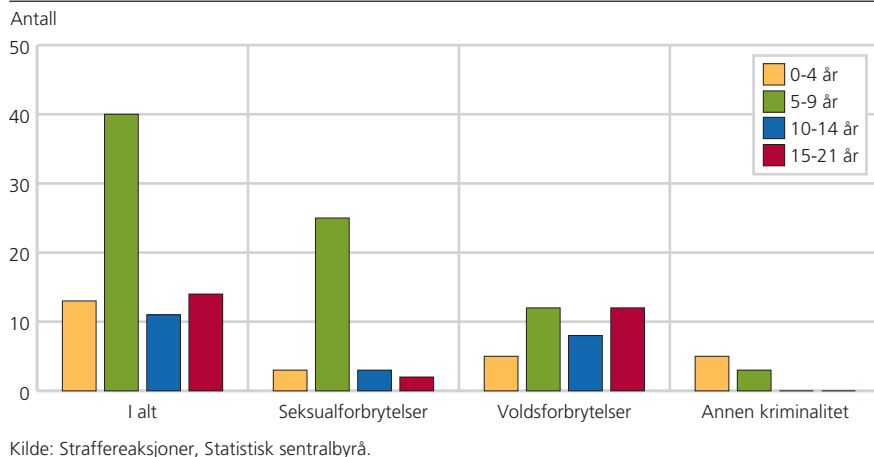
Tre firedeler av de som har fått forvaring for voldtekt, har fått satt en lengstetid til mellom 5 og 9 år, der hovedtyngden ligger på 7 år. Gjennomsnittlig lengstetid for voldtekt i forvaringsdommer er drøyt 8 år. Blant de som er ilagt en ubetinget fengselsdom, har derimot gjennomsnittsdømmen for voldtekt de siste fem årene vært på rundt tre år.

Livsvarig?

Løslatelse fra forvaring kan enten skje ved den fastsatte tidens utløp, eller på et tidligere tidspunkt på prøve, men ikke før ett år etter at forvaringsdommen eller dom som nekter prøveløslatelse er endelig. Den domfelte kan selv kreve prøveløslatelse, men hvis påtalemyndigheten eller kriminalomsorgen motsier seg dette, skal saken reises ved tingretten. Hvis påtalemyndighet og kriminalomsorg samtykker i prøveløslatelse, kan kriminalomsorgen selv løslate direkte på prøve uten å fremme saken for domstolen.

I Det sentrale politi- og straffeopplysningsregisteret (SSP) registreres kun saker som er avgjort i domstolen¹⁵. Det betyr at de som prøveløslates direkte, uten å være innom domstolen, ikke er inkludert i dette materialet. Ifølge SSP er det ved utgangen av 2005 registrert 13 prøveløslatelser fra forvaring. 11 av disse løslatelsene er konverterte saker, der prøvetiden er satt til mellom ett og fem år. De to andre prøveløslatelsene fra forvaringsdom hadde opprinnelig en lengstetid på syv og åtte år, men begge de dømte ble prøveløslatt etter i underkant av tre år. I disse sakene ble det fastsatt en prøvetid på henholdsvis fire og to år.

Figur 7. Forvaringsdømte (inkludert konverterte dommer), etter hovedlovbrudd og lengde på forvaringsdom. 2002–2005. Absolutte tall

Tabell 3. Prøveløslatelser og forlengelser, etter type særreaksjon. 2002-2005. Absolutte tall

	I alt	Prøveløslatelse	Forlengelse
I alt	19	13¹	6
Forvaring	15	13	2
Tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg	4	-	4

¹ Av dette 11 konverteringsdommer.
Kilde: Straffereaksjoner. Statistisk sentralbyrå.

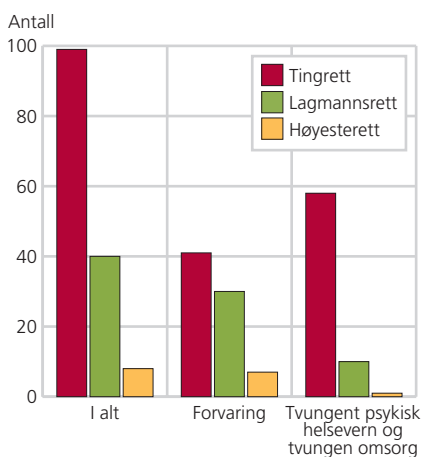
Som nevnt i forrige avsnitt kan forvaringsdommer, dommer på tvungent psykisk helsevern, tvungen omsorg og forvaringsdommer forlenges. Det er ubegrenset hvor mange ganger man kan forlenge en dom, men det er satt rammer for hvor lenge dommen kan forlenges per gang. Forlengelse skal videre skje ved dom. To forvaringsdømte har ved utgangen av 2005 blitt registrert i SSP med en forlengelse av forvaringsdommen. Begge har fått en forlengelse på to år, der den opprinnelige forvaringsdommen var på henholdsvis to år for grovt ran og tre år for legemsbeskadigelse.

De som er funnet utilregnelige og dermed dømt til tvungen omsorg eller tvungent psykisk helsevern, skal ha saken opp til behandling i tingretten senest tre år etter siste rettskraftige dom. I tingretten skal det først avgjøres om det foreligger gjentakelsesfare, og så om dommen skal forlenges eller opphøre. Hvis påtalemyndigheten innen tre år etter rettskraftig dom ikke mener at det er gjentakelsesfare, kan de beslutte at reaksjonen skal opphøre uten å fremme saken for domstol. Ved utgangen av 2005 var kun fire forlengelser registrert i SSP, alle relaterte seg til tvungent psykisk helsevern. I 2002 ble det imidlertid gitt 17 dommer som medførte tvungent psykisk helsevern, og 7 dommer som medførte tvungen omsorg. På denne måten er det 24 saker som ved utgangen av 2005 enten er fremmet for tingretten for forlengelse eller der den domfelte har fått avsluttet reaksjonen. Om noen av de som fikk rettskraftig dom i 2002 har fått direkte opphør av reaksjonen vet vi ikke, siden dette ikke trenger domstolsbehandling. Det er heller ikke selve domsbehandlingen og påfølgende dom som har frist på tre år, men innrapporteringen til tingretten. På denne måten er det nok en del saker som venter på behandling i domstolen.

En tredel anker dommen

Den norske domstolen består av tre instanser: tingretten, lagmannsretten og Høyesterett. Tingretten er førsteinstans, lagmannsretten er andre instans og Høyesterett er siste instans. Alle saker som behandles etter straffeprosessloven skal behandles i tingretten. Etter kjennelse her kan man anke både skyld- og straffeutmålingsspørsmålet til lagmannsretten. Etter en eventuell kjennelse i lagmannsretten kan man så anke til Høyesterett, men da kun spørsmål om straffeutmåling, saksbehandling og lovanvendelse (Hennum 2006: 18-22).

Figur 8. Særreaksjoner (inkludert konverterte dommer), etter type rettsinstans. 2002–2005. Absolutte tall

Kilde: Straffereaksjoner, Statistisk sentralbyrå.

67 prosent av alle særreaksjonsdommene er endelig avgjort i tingretten, 27 prosent i lagmannsretten og 5 prosent i Høyesterett. Når det gjelder forvaringsdommene, blir en høyere andel av sakene avgjort i høyere rettsinstans, hvor halvparten er avgjort i tingretten, mens 40 prosent av sakene er anket og avgjort i lagmannsretten. I sakene der den dømte er ansett som utilregnelig, er det store flertallet (84 prosent) av sakene avgjort i tingretten. Kun en sak er anket helt til Høyesterett, og en av syv (14 prosent) av dommene er avgjort i tingretten.

Fire år med særreaksjoner

Det er nå gått fem år siden innføringen av de nye strafferettslige utilregnelighetsreglene og særreaksjonene. I denne artikkelen er de første fire årene med særreaksjoner blitt presentert og sammenlignet med den tidligere sikringsordningen. Særreaksjoner er til nå brukt i langt mindre grad, sammenlignet med den tidligere bruken av sikring. Om særreaksjonene vil bli brukt hyppigere og overfor flere typer lovbrøtere i fremtiden, gjenstår å se.

Straffereaksjonsstatistikken viser at ordningen først og fremst er brukt overfor alvorlige volds- og seksualforbrytelser, slik loven og forarbeidene hadde til hensikt at ordningen skulle bli brukt. Flere av de som er dømt til forvaring, har imidlertid fått lange dommer, og flere har fått satt en lengstetid som overstiger den anbefalte grensen på 15 år. Grovt sett har halvparten av både tilregnelige og utilregnelige lovbrutere en voldsforbrytelse som grunnlag for idømming av særreaksjon, der en stor del er drap. De to gruppene skiller seg fra hverandre når det gjelder seksuallovbrudd, vinningslovbrudd og skadeverk. De forvaringsdømte har en høyere andel seksuallovbrudd, mens de som er dømt til tvungen omsorg og tvungent psykisk helsevern har en høyere andel som er dømt for vinning og skadeverk.

De som har fått en dom på tvungent psykisk helsevern og tvungen omsorg, skal få dommen vurdert på ny i rettssystemet tre år etter rettskraftig dom. Særreaksjonen skal opphøre når det ikke lenger er fare for gjentagelse. Også for de forvaringsdømte kan man forlenge straffen ut over den gitte tidsrammen, hvis man anser at den dømte ikke har endret seg, og at det fremdeles foreligger fremtidig farlighet. Hvordan rettspraksis vil bli, hvordan fremtidig farlighet vil bli vurdert og hvor lenge de særreaksjonsdømte vil sone, er det ennå for tidlig å si noe om.

¹ For en historisk og juridisk gjennomgang av loven og forarbeidene til de strafferettslige særreaksjonene se blant annet Hennum 2002, 2006, Johnsen 2003, Johnsen og Langseth Storvik 2006.

² Om den som straffes er over den kriminelle lavalder (15 år) på handlingstidspunktet, er også en del av tilregnelighetskravet (Strl. § 46.). De andre straffbarhetsvilkårene er; krav om at det må finnes en lovbestemmelse som brytes, legalitetsprinsippet (Grunnloven § 96.), at det ikke foreligger noen straffefrihetsgrunn, som nødrett (Strl. § 47.) og nødverge (Strl. § 49.), at det foreligger straffeskyld (Strl. § 40.). For en grundigere gjennomgang av alle straffbarhetsvilkårene se Andenes (2004), Hennum (2006).

³ Tilregnelighetsreglene er revidert ved lov av 17. januar 1997 nr. 11 og iverksatt samtidig med reglene om særreaksjoner 1. januar 2002.

⁴ En kan også bli idømt særreaksjon hvis en har begått en mindre alvorlig forbrytelse av samme slag, men da må personen også tidligere ha begått et lignende lovbrudd. Det er også et krav at det er en nær sammenheng mellom nåværende, tidligere lovbrudd og faren for tilbakefall.

⁵ Se overgangsreglene: lov av 17. januar 1997 nr.11.

⁶ For en grundigere gjennomgang av kritikken mot sikringsordningen se Hennum (2006).

⁷ I straffebestemmelsene for tidligere sikringsordning het det at man kunne ilegge sikring i tillegg til vanlig straff for enkelte grupper tilregnelige lovbrutere. Loven skilte mellom tre grupper tilregnelige lovbrutere: 1) Personer som hadde begått straffbare handlinger som følge av selvforskyldt rus. 2) Personer som hadde begått straffbare handlinger i en forbigående nedsettelse av bevisstheten. 3) Personer som hadde begått straffbare handlinger, og som fikk diagnosen mangelfullt utviklede og/eller varig svekkede sjelsevner.

⁸ De fleste endingene i straffeloven ble vedtatt ved lov av 17. januar 1997 nr 11. (Inst.O. nr 34 (1996-1997)), mens særreaksjonene overfor psykisk utviklingshemmede ikke ble vedtatt før 2001, lov av 15. juni 2001 nr. 64 (Inst.O. nr.113 (2000-2001)).

⁹ Ved sammenligning med alle reaksjoner i perioden, er konverterte dommer utelatt.

¹⁰ Se blant andre Stene (2003) og Haslund (2003).

¹¹ Ot.prp. nr. 46 (2000-2001) s. 31.

¹² Jf. lov av 11. juni 1971 nr. 52: lov om strafferegistrering.

¹³ I materiale SSB har tilgang til er ikke minstetiden oppgitt. Ifølge Johnsen og Langseth Storvik (2006) var det, per 21. mars 2006, fastsatt en minstetid i 64 prosent av forvaringssakene i deres utvalg. I 13 av dommene var minstetiden satt til 10 år, alle drapsdommer. De finner også at det i de fleste sedelighetssaker, der det er oppgitt, er satt en minstetid mellom to og fire år.

¹⁴ Inst.O. nr. 34 (1996-1997) Kap. 8.

¹⁵ Jf. lov av 11. juni 1971 nr. 52: lov om strafferegistrering.

Referanser

Andenæs, Johs. (2004): *Alminnelig strafferett*. 4. utgave, Oslo: Universitetsforlaget.

Haslund, Ulla (2003): *Straffereaksjoner mot unge. Kriminalitet blant barn og unge*. Del 2, Notater 2003/14, Statistisk sentralbyrå.

(http://www.ssb.no/emner/03/05/notat_200314/notat_200314.pdf).

Hennum, Ragnhild (2002): «Nye strafferettslige særreaksjoner», *Materialisten* nr 1/2.

Hennum, Ragnhild (2006): «Strafferett og straffeprosess», i: L. Finstad og C. Høigård (red.) *Straff og rett*, Oslo: Pax.

Inst.O. nr 34 (1996-1997): *Innstilling fra justiskomiteen om lov om endringer i straffeloven m.v. (strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner)*.

Inst.O. nr.113 (2000-2001): *Innstilling til justiskomiteen om lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover (endring og ikraftsetting av strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner samt endringer i straffeloven § 238 og § 239)*.

Johnsen, Berit (2003): *Forvaring i tall og tekst: Forvaringsstatistikk 1. januar 2002- 28. februar 2003*, Dokumentasjon & debatt nr. 2/2003, Kriminalomsorgens utdanningscenter.

Johnsen, Berit og Birgitte Langset Storvik (2006): «Forvaring og utviklingen for perioden 2002-2006», i *Nordisk Tidskrift for Kriminalvidenskap*, 93. årg. nr. 1, s. 51-67

Ot.prp. nr. 46 (2000-2001): *Om lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover (endring og ikraftsetting av strafferettslige utilregnelighetsregler og særreaksjoner samt endringer i straffeloven § 238 og § 239)*.

Stene, Reid J. (2003): *Barn og unge inn i rettssystemet. Kriminalitet blant barn og unge*. Del 1, Notater 2003/13, Statistisk sentralbyrå (http://www.ssb.no/emner/03/05/notat_200313/notat_200313.pdf).

Straffeloven (Strl). Lov 1902-05-22 nr 10: Alminnelig borgelig straffelov.